

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ

پایان‌نامه جهت دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان

نقد صورت‌گرایانه‌ی اشعار سلمان هراتی

استاد راهنما

دکتر سهیلا صلاحی‌مقدم

استاد مشاور

دکتر حسین فقیهی

دانشجو

هدی ربیع‌پور

اسفند ۱۳۸۹

«کلیه‌ی دستاوردهای ناشی از این پژوهش متعلق به دانشگاه الزهراء (س) است.»

تقدیم به

پدر و مادر عزیزم

اسوه‌های بی‌نظیر

و

ستارگان فروزان زندگی‌ام

سپاس و ثنا خدایی راست

که یگانه یاور و همدم بی‌کسان است و تنها پناه بیچارگان.

معبودی که رهروان را توشه از اوست

و

درماندگان را اندیشه از او.

و پس از آن پدر و مادر نازنینم را قدردانم که در دشواری‌های مسیر زندگی همواره مایه‌ی تسکینم بوده‌اند و در طریق دانش و علم آموزی، بهترین مشوقان و حامیان.

از سرکار خانم **دکتر سهیلا صلاحی مقدم** که در تمام مراحل نگارش و تدوین این پایان‌نامه دلسوزانه بنده را یاری نموده و پیوسته چون رفیق شفیقی با صبر و اشتیاق پا به پای این نوآموز نوسفر گام نهاده‌اند، صمیمانه سپاسگزارم.

از جناب آقای **دکتر حسین فقیهی** نیز که مشاوره‌ی این پایان‌نامه را بر عهده گرفته‌اند کمال قدردانی را دارم.

در پایان از استادان داور و تمام کسانی که در طول دوره‌ی تحصیل به هر نحوی مرا یاری رسانده‌اند، سپاسگزارم.

چکیده

صورت‌گرایی یکی از رویکردهای جدید نقد ادبی است که اوایل قرن بیستم میلادی در روسیه شکل گرفت و سپس به چک و امریکا انتقال یافت. شکل، فرم و صورت اثر ادبی، هدف اصلی این نوع نقد است و راز دلنشینی معنای کلام را در پس صورتی منسجم و یکپارچه - که حاصل نظم و همنشینی سازمان‌یافته‌ی اجزای کلام است - جست و جو می‌کند. زبان، خیال، بیان، موسیقی و ... از جمله عواملی به حساب می‌آیند که روی هم رفته شکل یک اثر را تشکیل می‌دهند.

برجسته‌سازی از اصول و مبانی صورت‌گرایی است که خود پیامد آشنایی‌زدایی به شمار می‌رود. لیچ (Leech)، زبان‌شناس صورت‌گرا، برجسته‌سازی را در دو مرحله‌ی هنجارگریزی و قاعده‌افزایی مورد مطالعه قرار داده است.

از دیگر اصولی که صورت‌گرایان بدان توجه نشان داده‌اند، مبحث مربوط به روایت است. از میان نظریه‌های روایت‌شناسان - به دلیل انطباق بیشتر با شعر سلمان هراتی - بر نظریه‌ی ژرار ژنت تأکید بیشتری شده است.

پژوهش حاضر نقد و تحلیل صورت‌گرایانه‌ی مجموعه اشعار سلمان هراتی با تکیه بر نظریه‌ی لیچ است و درصدد است تا نشان دهد کدام یک از شاخصه‌های برجسته‌سازی در این اثر کاربرد بیشتری دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد از میان شیوه‌های برجسته‌سازی، هنجارگریزی معنایی نمود بیشتری داشته است؛ نیز تشبیه و تشخیص از بین شگردهای هنجارگریزی معنایی، بسامد بیشتری را به خود اختصاص داده است.

از پنج مؤلفه‌ی روایی ژنت، عنصر تداوم بیشترین سهم را داشته است و این امر به نوبه‌ی خود توانش زبانی شاعر را در انتقال مفاهیم آشکارتر می‌سازد.

واژه‌های کلیدی: سلمان هراتی، صورت‌گرایی، هنجارگریزی، قاعده‌افزایی، روایت.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	خ

فصل اول: چهارچوب پژوهش

۱-۱ مسأله‌ی پژوهش.....	۲
۲-۱ اهداف پژوهش.....	۳
۳-۱ پرسش‌های پژوهش.....	۴
۴-۱ فرضیات پژوهش.....	۴
۵-۱ پیشینه‌ی پژوهش.....	۵
۶-۱ قلمرو و دامنه‌ی پژوهش.....	۸
۷-۱ شیوه‌ی پژوهش.....	۸

فصل دوم

گفتار اول: صورت‌گرایی

۱-۲ ۱- تاریخچه.....	۹
۲-۱-۲ شاخه‌های صورت‌گرایی.....	۱۲
۱-۲-۱-۲ انجمن زبان‌شناسی مسکو.....	۱۲
۲-۲-۱-۲ انجمن مطالعه‌ی زبان ادبی.....	۱۲
۳-۱-۲ پیشینه‌ی شکل و تکوین مفهوم آن.....	۱۳
۴-۱-۲ مفهوم صورت (شکل) از دیدگاه صورت‌گرایان.....	۱۵
۵-۱-۲ نظریه‌پردازان صورت‌گرایی.....	۱۷
۶-۱-۲ دوره‌های صورت‌گرایی.....	۱۹
دوره‌ی اول: صورت‌گرایی روسی.....	۲۰
دوره‌ی دوم: مکتب پراگ.....	۲۱
دوره‌ی سوم: نقد نو.....	۲۲
۷-۱-۲ شگردهای زبانی مورد استناد صورت‌گرایان.....	۲۳
۱-۷-۱-۲ مفهوم ادبیت.....	۲۴
۲-۷-۱-۲ محور همنشینی و جانشینی.....	۲۵

۲۵	..... زبان خودکار و زبان ادبی
۲۷	..... آشنایی زدایی
۲۹	..... برجسته سازی
۳۰	..... قاعده افزایی
۳۱	..... هنجارگریزی
۳۳	..... روایت
۳۵	..... پیشینه‌ی نقد صورت‌گرایانه در ایران

گفتار دوم: سلمان هراتی

۳۷	..... زندگی سلمان هراتی
۳۹	..... شیوه‌ی شاعری
۴۱	..... آثار سلمان هراتی
۴۲	..... سالشمار زندگی سلمان هراتی

فصل سوم: برجسته سازی ادبی

گفتار اول: هنجارگریزی

۴۴	..... ۱-۱-۳ هنجارگریزی واژگانی
۴۵	..... ۱-۱-۳ ساخت واژگان اشتقاقی
۴۸	..... ۲-۱-۳ ساخت واژگان مرکب
۴۸	..... ۳-۱-۳ ساخت ممیز
۵۱	..... ۴-۱-۳ طیف‌های واژگانی در اشعار هراتی
۵۲	..... واژگان مربوط به محیط زندگی
۵۷	..... واژگان عامیانه
۵۷	..... کلمات حوزه‌ی شهری
۵۸	..... واژگان فرنگی
۵۹	..... واژگان سیاسی
۶۱	..... ۲-۱-۳ هنجارگریزی زمانی (باستان‌گرایی)
۶۲	..... ۱-۲-۱-۳ در سطح حروف
۶۲	..... دو حرف اضافه برای یک متمم
۶۲	..... ۲-۲-۱-۳ در سطح واژه
۶۲	..... تخفیف
۶۳	..... ۳-۲-۱-۳ در سطح جمله

- کاربرد نشانه‌ی مفعولی «را» در معنای «برای» ۶۳
- کاربرد نشانه‌ی مفعولی «را» در معنای «به» ۶۴
- قاعده‌ی فک اضافه ۶۴
- ۳-۱-۳ هنجارگریزی نحوی** ۶۵
- ۱-۳-۱-۳ جابه‌جایی‌ها ۶۵
- جابه‌جایی در سطح واژگان ۶۵
- جابه‌جایی در سطح جمله ۶۹
- جابه‌جایی نقش‌های دستوری ۶۹
- هنجارگریزی در فعل ۷۱
- کاربرد دو واژه‌ی پرسش در ساختمان یک جمله ۷۲
- ۲-۳-۱-۳ مفهوم ثانوی جملات ۷۲
- ۴-۱-۳ هنجارگریزی سبکی** ۷۵
- ۱-۴-۱-۳ در سطح واژگان ۷۶
- ۲-۴-۱-۳ در سطح کلام ۷۶
- ۵-۱-۳ هنجارگریزی نوشتاری** ۷۷
- ۶-۱-۳ هنجارگریزی گویشی** ۸۰
- ۷-۱-۳ هنجارگریزی معنایی** ۸۵
- ۱-۷-۱-۳ تشبیه ۸۶
- انواع تشبیه بر اساس حسی یا عقلی بودن طرفین تشبیه ۸۸
- (حسی به حسی) هر دو طرف حسی باشد ۸۸
- (حسی به عقلی) مشبه حسی و مشبه‌به عقلی باشد ۹۰
- (عقلی به حسی) مشبه عقلی و مشبه‌به حسی باشد ۹۱
- (عقلی به عقلی) هر دو طرف عقلی باشند ۹۳
- انواع تشبیه بر اساس عدم ذکر وجه شبه و ادات تشبیه ۹۴
- بلیغ اضافی ۹۵
- بلیغ اسنادی ۹۶
- انواع تشبیه بر اساس شکل ظاهری ۹۸
- تشبیه مشروط ۹۸
- تشبیه مضمَر ۹۸
- تشبیه جمع ۹۹
- تشبیه تفضیل ۱۰۰
- تشبیه معکوس ۱۰۰

- ۱۰۱ ..... مجاز ۲-۷-۱-۳
- ۱۰۲ ..... استعاره ۳-۷-۱-۳
- ۱۰۳ ..... استعاره‌ی مصرحه
- ۱۰۴ ..... استعاره‌ی مکنیه
- ۱۰۶ ..... تشخیص ۴-۷-۱-۳
- ۱۰۷ ..... (انسان‌نگاری) حالات و عواطف و اعمال انسانی
- ۱۰۷ ..... (جان‌دار انگاری) بخشیدین اعضای انسان به شی بی‌جان
- ۱۰۸ ..... تشخیص در قالب خطاب
- ۱۰۸ ..... تشخیص به صورت ساخت اضافی
- ۱۰۹ ..... کنایه ۵-۷-۱-۳
- ۱۱۱ ..... نماد ۶-۷-۱-۳
- ۱۱۴ ..... حسن تعلیل ۷-۷-۱-۳
- ۱۱۶ ..... حس آمیزی ۸-۷-۱-۳
- ۱۱۷ ..... پارادوکس ۹-۷-۱-۳
- ۱۱۹ ..... اغراق ۱۰-۷-۱-۳
- ۱۲۰ ..... تلمیح ۱۱-۷-۱-۳
- ۱۲۲ ..... ایهام ۱۲-۷-۱-۳
- ۱۲۴ ..... ایهام تناسب
- ۱۲۵ ..... ایهام تضاد
- ۱۲۶ ..... تضاد ۱۳-۷-۱-۳
- ۱۲۷ ..... تناسب ۱۴-۷-۱-۳

گفتار دوم: قاعده افزایی

- ۱۳۰ ..... توازن آوایی ۱-۲-۳
- ۱۳۱ ..... توازن آوایی کیفی (واجی) ۱-۲-۳
- ۱۳۳ ..... تکرار واژه‌ای
- ۱۳۴ ..... تکرار همخوانی
- ۱۳۷ ..... توازن آوایی کمی (هجایی) ۲-۱-۲-۳
- ۱۳۹ ..... اوزان ابداعی شاعر
- ۱۴۰ ..... توازن واژگانی ۲-۲-۳
- ۱۴۲ ..... تکرار آوایی کامل ۱-۲-۲-۳

۱۴۳	تکرار یک صورت زبانی
۱۵۳	تکرار کامل دو [چند] صورت زبانی
۱۵۵	تکرار آوایی ناقص (همگونی ناقص)
۱۵۶	قافیه
۱۶۰	جناس
۱۶۳	توازن نحوی
۱۶۴	تکرار ساخت نحوی
۱۶۶	همنشین سازی نقشی
۱۶۶	اعداد
۱۶۷	تنسيق الصفات
۱۶۸	لف و نشر مرتب
۱۶۹	جانشین سازی نقشی
۱۶۹	قلب

فصل چهارم: روایت

۱۷۱	پیشینه‌ی روایت
۱۷۳	عناصر روایت
۱۷۸	تحلیل روایت در چهار شعر منتخب
۱۷۸	۱-۳-۴ من هم می میرم
۱۸۷	۲-۳-۴ زمزمه‌ی جویبار
۱۹۵	۳-۳-۴ لک لک سپید
۱۹۹	۴-۳-۴ برادری

فصل پنجم: نتیجه‌گیری و نمودارها

۲۰۵	نتیجه‌گیری
۲۲۰	پیشنهادها
۲۳۱	فهرست منابع

فهرست نمودارها

- ۲۲۱ ..... ۱-۲-۴ نمودار فراوانی صور خیال در شعر هراتی
- ۲۲۲ ..... ۲-۲-۴ نمودار فراوانی انواع تشبیه در شعر هراتی
- ۲۲۳ ..... ۳-۲-۴ نمودار فراوانی بدیع معنوی در شعر هراتی
- ۲۲۴ ..... ۴-۲-۴ نمودار فراوانی عناصر محیطی در شعر هراتی
- ۲۲۵ ..... ۵-۲-۴ نمودار فراوانی رنگ‌ها در شعر سلمان هراتی
- ۲۲۶ ..... ۶-۲-۴ نمودار فراوانی قالب‌های شعری
- ۲۲۷ ..... ۷-۲-۴ نمودار فراوانی اوزان عروضی
- ۲۲۸ ..... ۸-۲-۴ نمودار فراوانی واژگان پرکاربرد
- ۲۲۹ ..... ۹-۲-۴ نمودار فراوانی اشعار روایی
- ۲۳۰ ..... ۹-۲-۴ نمودار فراوانی اشعار معاصر

مقدمه

نقد صورت‌گرایانه، بررسی ادبیات با نگرشی زبان‌شناسانه است. از این منظر در بررسی متون ادبی آن چه مدّ نظر منتقد قرار دارد، خود متن ادبی و قرائن و نشانه‌های موجود در آن است. بر این مبنا هر آن چه به نویسنده و سرنوشت فردی و اجتماعی او مربوط است به یکسو نهاده شده و تنها به خود متن توجه می‌شود.

در نقد صورت‌گرا، زبان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ در این نگاه، زبان «ساختمانی است که بین اجزای آن روابط منسجمی برقرار است و معنا در نتیجه‌ی همنشینی واژگان در زنجیره‌ی زبانی حاصل می‌شود.» (باطنی، ۱۳۸۶: ۵۷) از نظر پیروان این مکتب صورت و پیکره‌ی زبانی است که در وهله‌ی نخست اهمیت می‌یابد. بنابراین معنا و محتوا در درجه‌ی دوم اهمیت قرار دارد. به این ترتیب محور اصلی تمرکز صورت‌گرایان، صورت اثر است. چرا که «ساختمان زبان عبارت است از شبکه روابطی که بین اجزای سازنده‌ی آن وجود دارد. مجموعه‌ی این روابط، ساختمان یا صورت زبان را به وجود می‌آورد.» (همان: ۱۷-۱۸). از این رو در برخورد با متون ادبی (چه نظم و چه نثر) قدم اول، بررسی اجزای سازنده‌ی جمله‌ها، ربط آن با جمله‌های مجاور و بررسی رابطه‌ی آن‌ها با کل متن و پیکره‌ی اثر ادبی است. درست از همین مرحله به بعد است که معنا از پس نظم و همنشینی واژگان رخ می‌نماید.

زمزمه‌های صورت‌گرایی در اوایل قرن بیستم همزمان با اوج رمانتیک‌ها آغاز گشت. گرچه صورت‌گرایی، خود واکنشی در برابر مکتب اصالت ذهن و نمادگرایی محسوب می‌شد (دیویس و لاری، ۱۳۷۳: ۲۰)، اما برخی از عقاید مکتب نمادگرایی با مؤلفه‌های این نهضت در عمل مغایرت داشت.

پیش از این هر گونه نقدی که صورت می‌گرفت، بررسی اثر ادبی را با تکیه بر جنبه‌های مختلف مربوط به مؤلف و زمانه‌ی وی، مد نظر قرار می‌داد و به نوعی مؤلف محور بود. اما با روی

کار آمدن رمانتیک‌ها، به فرم استقلال بخشیده شد و به شکل به عنوان مسأله‌ای مهم و اجتناب ناپذیر توجه نشان داده شد. اس. تی. کولریج از نظریه‌پردازان صاحب نام جنبش رمانتیک بود که نظریه‌های او تأثیر ویژه‌ای در آرا و افکار صورت‌گرایان به جای گذاشت. او به ضرورت وجود پیوندی ناگسستنی میان اجزای اثر و کلیت سازمان یافته‌ی آن باور داشت و بر آن بود که شکل نظام‌مند و اندام‌وار از بیرون اثر بدان تحمیل نمی‌گردد بلکه از درون خود اثر و متناسب با آن پدید می‌آید (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۲۴). این امر زمینه‌ساز نهضت صورت‌گرایی و شکل‌گیری نظریه‌های آغازین آن گردید؛ چرا که نظریه‌پردازان صورت‌گرا مبنای نقدهای پیشین را با توجه به خواننده محور بودن‌شان خالص و بی‌کم و کاست نمی‌دیدند.

در پی این امر بر آن شدند تا زبان ادب را از زبان غیر ادبی و خودکار متمایز ساخته و به بررسی ممیزه‌هایی که منجر به مرزبندی بین این دو سطح زبانی (خودکار و ادبی) و امتیاز یکی بر دیگری می‌گردد، پرداختند؛ بنابراین توجه‌شان را بیشتر به جنبه‌های کارکرد زبانی معطوف ساخته و بر نقش ادبی زبان پای فشرده‌اند. در این راستا به مطالعاتی پیرامون شکل و فرم اثر روی آوردند و همین امر شکل را در نزد آنان به طرز خاصی برجسته ساخت. به همین مناسبت تک تک واژگان گزینش شده‌ی شاعر، یکایک صنایع لفظی و معنوی و حتی شکل ظاهری و ترتیب نحوی در پی هم آمدن ابیات و بندهای شعری در کار منتقد صورت‌گرا اهمیت ویژه‌ای یافت.

به دنبال این مطالعات، آشنایی زدایی، به عنوان عامل اساسی و شالوده‌ی نقد صورت‌گرایی مطرح شد و آن اصطلاحی بود که نخست شکوفسکی در مقاله‌ی خود با عنوان «هنر به مثابه‌ی تمهید» از آن سخن گفت. از دیدگاه او «هنر با ایجاد اشکال غریب و با افزودن بر دشواری و زمان فرایند ادراک، از اشیا آشنایی زدایی می‌کند، زیرا فرایند ادراک، فی نفسه، غایتی زیباشناختی است و باید این فرایند طولانی گردد.» (مکاریک، ۱۳: ۱۸۵).

آشنایی زدایی به معنای زدودن عادت‌ها و برهم زدن آشنایی‌ها و عادات مألوف است که تمایز کلام ادبی را با غیر آن، منجر می‌شود.

هسته و حوزه‌ی اولیه‌ی شکل‌گیری صورت‌گرایی در روسیه بود که طی مدتی و با روی کار آمدن اندیشه‌های مارکسیستی در شوروی، مجبور به ترک آن شدند و با گرد هم‌آیی در سن پترزبورگ، به یاری تنی چند حلقه‌ی پراگ را تشکیل دادند. پس از آن با انتقال به امریکا، مکتب جدیدی به نام نقد نو را شکل دادند که بر پایه‌ی همان صورت‌گرایی اولیه بنا شده بود اما به ایده‌های جدیدتری دست یافتند که سنگ بنای مکتب ساختارگرایی شد.

سلمان هراتی (۱۳۳۸-۱۳۶۵) از شاعران معاصر دهه‌ی شصت است. ارادت به اهل بیت و ائمه‌ی معصومین و شور انقلابی از مضامین بارز و عمده‌ی شعر او محسوب می‌شود. از وی مجموعه شعری حاوی چهار دفتر شعری با نام‌های: "از آسمان سبز"، "دری به خانه‌ی خورشید"، دفتر "افزوده‌ها" و از این ستاره تا آن ستاره بر جای مانده است. این اشعار به لحاظ قالب، شامل دو حوزه‌ی کلاسیک و معاصر است.

سلمان را شاعر معناپرداز نام نهاده‌اند. زلالی و شفافیت معنا به همراه روانی و سادگی زبان، به اضافه‌ی صمیمیت لحن، از جمله عواملی است که کلام وی را نزد مخاطبان مطلوب و دلنشین ساخته است. گیرایی و اثربخشی شعر و هر اثر ادبی، در وهله‌ی نخست مبتنی بر اصول زبان‌شناسانه‌ای است که زیبایی و جذابیت متن مرهون آن است. از این رو پژوهش حاضر در صدد برآمده است تا به استخراج عناصر شکلی و زبانی‌ای بپردازد که بار معنایی کلام را نیز تحت تأثیر خود قرار داده و بر قدرت القایی کلام افزوده است و در نظر دارد تا راز زیبایی و گیرایی شعر هراتی را با توسل به این اصول (که در نقدهای صورت‌گرا مورد توجه قرار می‌گیرند) به اثبات رسانده و مشخص سازد که اگر کلام وی برای مخاطبان مطلوب بوده است چرا و چگونه؟ چه عواملی بر زیبایی و نفوذ کلام وی مؤثر بوده است. همچنین تبیین اصول

زبانی و بیانی کلام بر اساس دو محور جانیشینی و همنشینی و با تکیه بر مؤلفه‌های بنیادین نقد صورت‌گرا (هنجارگریزی و قاعده‌افزایی) از اهداف بنیادین این پژوهش محسوب می‌گردد.

علاقه به تفحص در اشعار سلمان هراتی، افزون بر توفیق هم‌دیار بودن با این شاعر جوان، از یک سو و ناشناخته ماندن سروده‌های وی که بی‌شک معلول کم‌اقبال‌ی وی در دوام عمر است از سوی دیگر، همواره یکی از دغدغه‌ها و محرک اصلی نگارنده بوده است که پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد خود انگیزه‌ای شد تا به این مطلوبِ دیرینه جامه‌ی عمل بپوشاند و این امر ضرورت انجام چنین پژوهشی را بیش از پیش مطرح می‌ساخت.

فقدان منبعی مستقل و مستند که به طور مفصل به نقد اشعار سلمان هراتی پرداخته باشد مسأله‌ای اساسی بر سر راه این پژوهش به شمار می‌آمد که به طور قطع، وجود آن می‌توانست نگارنده را در شناسایی اصول و دیدگاه‌های شاعر یاری رساند و تنها آبخوری که تا حدی مفصل‌تر به معرفی سلمان پرداخت، سه کتاب با نام "سرود مرد غریب"، "گل چه پایان قشنگی دارد" و "آشنای شالیزار" بوده است که بیشتر سعی در جمع‌آوری نوشته‌ها و خاطراتی پیرامون روزگار با سلمان بودن داشته‌اند.

بنابراین در نخستین گام، مجموعه اشعار سلمان هراتی، مبنای پژوهش قرار گرفت و از خلال اشعار و غور و بررسی در آن‌ها به خصایص ویژه‌ی زبانی شاعر دسترسی حاصل گردید. شیوه‌ی کار این پژوهش بر مبنای روش توصیفی و تحلیلی و به کمک ابزار کتابخانه‌ای بوده و جامعه‌ی آماری نیز مجموعه اشعار سلمان هراتی است که به همت دفتر شعر جوان در سال ۱۳۸۳ و مقدمه‌ی قیصر امین‌پور به چاپ رسیده است.

این پایان‌نامه در پنج فصل تدوین شده است:

فصل اول شامل چهارچوب پژوهش است. در این فصل طی شش مرحله به تبیین دیدگاه‌های صورت‌گرایی و طرح پرسش‌های پژوهش و فرضیه‌ها پرداخته شد. در پایان، پیشنه‌ی پژوهش‌های انجام شده مربوط به سلمان هراتی و شعر او مورد نقد و بررسی قرار گرفت.

فصل دوم در دو مرحله تنظیم شده است. گفتار اول اطلاعاتی پیرامون تاریخچه‌ی صورت‌گرایی، سیر اندیشه‌ها و تحولات آن را مطرح کرده است. گفتار دوم با عنوان سلمان هراتی به توضیح مختصری از زندگی، شیوه‌ی شاعری و آثار این شاعر پرداخته است.

فصل سوم شامل دو گفتار است؛ گفتار اول به نام هنجارگریزی به مطالعه‌ی اشعار هراتی بر اساس نظریه‌های لیچ^۱ در هشت مرحله‌ی آوایی، واژگانی، زمانی، سبکی، نحوی، گویشی، نوشتاری و معنایی پرداخته است. گفتار دوم این فصل که قاعده افزایشی نام دارد، در سه مرحله‌ی توازن آوایی، توازن واژگانی و توازن نحوی، اشعار هراتی را مورد کند و کاو قرار داده است.

وجود فرم‌های روایی در شعر هراتی، ضرورت بررسی و کاوش آن را از این منظر مطرح ساخت؛ از این رو در فصل چهارم از میان سی شعر روایی یافت شده، به طور انتخابی چهار نمونه از اشعار مورد نقد و بازکاوی قرار گرفت.

فصل پنجم که فصل پایانی این پژوهش است، شامل نتیجه‌گیری فصول یاد شده است و در پایان داده‌ها و نتایج فرایندها در فصول مختلف به صورت نمودار نمایش داده شده است.

همان‌طور که اشاره گردید، روشن ساختن فضای شعری سلمان، که خود زمینه‌ساز آشنایی بیشتر با زبان شعری او به حساب می‌آید، از جمله اهداف اساسی این پایان‌نامه بوده است. بی‌تردید مطالعه‌ی همه جانبه و بررسی موشکافانه‌تر در این زمینه محتاج فرصت و مجال

---

^۱. نظر به این‌که تاکنون در خصوص لیچ و نظریه‌ی او هیچ منبعی به زبان فارسی رؤیت نشده است، کتاب دکتر کورش صفوی (از زبان‌شناسی به ادبیات) مبنای کار قرار گرفته است.

دیگری است. امید است که این پژوهش توانسته باشد به منزله‌ی آغازی برای انجام پژوهش‌ها و تحقیقات مفصل‌تری در این زمینه باشد.

فصل اول

چهارچوب پژوهش

۱-۱ مسأله‌ی پژوهش

پژوهش حاضر در صدد بررسی اشعار سلمان هراتی از منظر نقد صورت‌گرایانه است. سلمان هراتی (۱۳۳۸-۱۳۶۵) از جمله شاعران موفقِ معاصر است که در سرودن اشعار وطنی و انقلابی نامبردار گشته است. از این منظر شعر وی به لحاظ کارکردهای زبانی، ساختار واژگانی و نحوه‌ی گزینش و کنار هم نشانیدن لغات در خور توجه است. به همین سبب اشعار وی بستری مناسب برای اعمال نقد صورت‌گرایانه است و نگارنده در این پژوهش بر آن است تا مجموعه‌ی اشعار وی را از این دیدگاه مورد بررسی قرار دهد.

نقد صورت‌گرایانه به بررسی یک اثر از دیدگاه فرم و صورت می‌پردازد. در این نوع نقد برای بررسی اجزای یک کل، به شکل و صورت آن اهمیت داده می‌شود؛ این امر بدان معنا نیست که یکسره با محتوا بیگانه باشند بلکه بر آنند که برای درک محتوا و معنای هر اثر، نخستین راه، درک و دریافت عناصر شکلی و صوری آن است و راز ماندگاری هر اثر را در فرمی که در ارائه‌ی آن اثر اتخاذ شده است، می‌جویند. آنان در وهله‌ی اول با شکل اثر به شیوه‌ای خاص برخورد می‌کنند و به جنبه‌های زیبایی شناسی اثر اهمیت بیشتری می‌دهند. صورت‌گرایان معتقدند که در وهله‌ی نخست باید به خود متن ادبی پرداخت و زندگی‌نامه‌ی آفریننده‌ی اثر در درجه‌ی دوم اهمیت قرار دارد؛ بنابراین می‌توان گفت که صورت و محتوا دو روی یک سکه‌اند. چهارچوب متن و صناعات آن از جمله شگردهای زبانی (نظم و همنشینی واژگان در شعر، زبان شاعرانه، وزن و قافیه، تعدد قافیه، ردیف و دقت به موسیقی آوایی)، مجازهای زبان شاعرانه (انواع مجاز و کنایه، استعاره، تشبیه و حس‌آمیزی)، برجسته‌سازی زبان (هنجارگریزی و قاعده‌افزایی) در این نوع نقد مطالعه می‌شود. استخراج عناصر شکلی و زبانی شعر سلمان هراتی که بار معنایی کلام را نیز تحت تأثیر خود قرار داده و بر قدرت القایی کلام افزوده است در این بررسی مورد توجه است. از سویی پژوهش حاضر در پی اثبات این امر است تا راز زیبایی و گیرایی شعر هراتی را با توسل به اصولی (که در نقدهای صورت‌گرا مورد توجه قرار می‌گیرند) به اثبات